

HANGARCHÍVUM

„nagy önuralom kell hozzá, hogy az ember vissza ne éljen a korlátozások-adta végtelen lehetőségekkel”

Mészöly Miklóssal beszélget Vickó Árpád

– Kiss Gy. Csaba egyik esszéjének elején ez áll: „Mészöly Miklósnak, a közép-európainak”. Thomka Beáta pedig az Ön „szikárrá merevített” prózájáról értekezve jellegzetes „közép-európai közérzetről” szól. Közép-Európa, mint a közélet oly sok látszólag leíró terminusa az értékítéletek közé tartozik. Közelebb áll a politikához, mint a földrajzhoz. Nem olyasmit jelöl, ami van, hanem valamit, ami lehetséges, programszerű, amit meg kellene teremteni. Melyek a közép-kelet-európai magatartásformák főbb jellegzetességei?

– Először is reflektálnék a két idézett mondatra – az, hogy közép-európaiak vagyunk, akár akarjuk, akár nem, ez tény. Én speciel hozzátenném a magam részéről azt, hogy én, bizonyos értelemben, a magam kozmopolitizmusát diluviálisnak és alapvetően meghatározónak érzem. Igazán akkor gyengülök el mindig, amikor azzal találkozom, hogy egy bizonyos tájat, egy bizonyos földdarabot, egy ember, egy személyiség fémjelez és minősít, és nem fordítva. Amikor például az Ormányságról Kiss Géza jut eszembe, ez mindig elgyengít, és az az érzésem, hogy magyarságtudatom vagy magyarságérzésem felforrósítását, emocionálissá tevését nem is tudom másképp elképzelni. Csak ilyen formában van kötődésem, már csak azért is, mert ez a fajta kötetlenség és kötődés teremt számomra belső lehetőséget ahhoz, hogy én úgy érezzem, hogy a földnek bármely pontja a rendelkezésemre áll, és esélyessé tehetem magamat a világ bármely pontján. Tehát természetesen közép-európai vagyok, már csak azért is, mert többek között az előbb bevallott diluviális kozmopolitizmusom mellett mélységesen szeretek a seggemen, a fenekemen ülni, és hogy ez a fenék ide lett letéve, a véletlen tette ide – ezt nagyon fontos kihangsúlyozni. Mert ha ezzel szembenézünk, akkor eleve lemondunk önmagunk valahova tartozásának a mesei vonatkozásairól, ide-

ologizálásáról, misztifikálásáról, mitologizálásáról. Nagyon fontos, hogy ezt hozzátegyük: véletlen az, hogy hol vagyok, viszont ahol vagyok, ott mindenféle agyonteoretizált elméleten felülemelkedve, egy dolgom lehet, amit talán a modern teológia egy kulcsszavával lehet megközelíteni, és amely így hangzik: *állapotbeli kötelesség*. Ez nem valami rituális, misztifikált hit, nem a körülrajongása annak, ami vagyok, hanem tudomásulvétele, komolyan vétele annak a véletlennek, hogy én mi vagyok, és ott van egy állapotbeli, adott állapotban adott kötelességem – talán ez lenne az a kulcs, aminek az általánosabb elismerése vagy felismerése sok gőzt, kegyetlen ördögi gőzőket kihúzna abból a katlanból, amelyben itt most – ha iszonyodva körülnézünk – mint Közép-Európában élünk.

– *Herdernek tulajdonítják a valahova tartozás gondolatát. De Herder nemzetfelfogása alapvetően nem agresszív jellegű, csak kulturális önmeghatározást jelentett. Herder Volksgeitjéből azonban Harmadik Birodalom lett. A szerb Volksgeit háborúban áll az albánnal, a horváttal, már régóta dúl a háború az örmények és az azerik között, indulatok forrongnak az oroszok és a grúzok, az ukránok és az oroszok, a csehek és a szlovákok, a magyarok és a románok, a görögök és a törökök között. Ezzel persze a lista korántsem teljes. Mi formálta át a herderi kulturális önmeghatározás igényét nacionalista intoleranciává, agresszióvá?*

– Az egész kérdéskört vissza lehet vezetni a nemzetállam történelmi szerepének és történelmi csődjének kérdéséhez. A nemzetállam egy nagyon természetes alakulat és folyamat volt az európai fejlődésben, hiszen a külön kultúrák magasabbra ívelésének elkerülhetetlen kerete és formálódása volt a feudális, a lovagkor stb. formátuma után. Kedvenc példám Jeanne D’Arcnak a mondata – talán először ő mondta ki a nemzetállamnak, igaz, egy más vonatkozásban, de mégis nagyon jó meghatározását, amikor is arra a kérdésre válaszolva, hogy mi a béke, azt mondta: – a franciák Franciaországban, az angolok Angliában. Abban az időben, ha most visszafordítjuk, ez a kijelentés valami mélységes, öntudatlan bölcsességgel élesen elhatárolta és tulajdonképpen beharangozta Európának egy következő formálódási keretét, menetrendjét. Csodálatos eredmények születtek ebből, de a mi századunkra – itt nem részletezhető millió okból – ez a nemzetállamiság teljesen túlélte magát. A nemzetállamok pseudo- és mindig is illuzórikus szabadság- és autonómiaigényét, az autonómia és a szabadság kategóriáit tehát, teljesen újra kell formálni, mert többé egyszerűen nem használhatóak ezek a XIX. századi megfogalmazások. A nemzetállam csődjelei és nem prosperáló, nem kifizetődő, a saját érdekeit nem jól szolgáló formátuma – és ez egy hosszabb folyamat, amely hamarabb kezdődött el Nyugat-Európa szerencsésebb fejlődésű államaiban – tehát ez a folyamat mára valahogy úgy áll, hogy ők már már nagyobb biztonsággal és türelemmel tudják elviselni azt, hogy kié egy kéz, egy láb, egy fej. Ez valahogy számukra már tisztázottabb. Tehát ők a

saját rezon szempontjából jobban felismerik, hogy hol van az autonómiájuk és a szabadságuk határa. Mi emocionális töltésűek vagyunk változatlanul, sőt kirobbanóan, a diktatúra periódusa után majdnemhogy mélylélektani evidenciával olyan erők szabadultak fel, amelyeknek a kezelése szinte lehetetlen, és ez az emóció parttalannak mutatkozik. Erre pedig a diktatúrákból felszabaduló népek, nemzetek, értelmiségiek előrelátóbb rétegeiben igazi forgatókönyv nem volt, nem beszélve arról a Nyugatról, amely most a humanitárius és egyéb gesztusaival önmagát megnyugtatta, természetesen nem ismeri el, hogy ő ásta meg végső soron azt a gödröt, amibe mi belezuhantunk. Persze csacsiság történelmi bűnről meg vétekről beszélni, de kimutatható a hiba: tehát a gesztusok mögött álló rossz lelkiismeret kétségkívül megvan, hogy az a rendezés, amibe ezen emocionális töltésű történelmi térségnek a népeit belekényszerítették, elkerülhetetlen volt, mint az átvonuló molekuláknak a terjeszkedésével, a robbanás.

– Tulajdonképpen tacitusi távolságból nézve ez egy olyan sakkjátszma, ahol mindegyik fél hasonlóan rossz sors helyzetbe akarja hozni a másiknak a parasztjait, királyait, egyebet. Ebben semmit nem különböznek. Az égvilágon semmit. Ez a tendencia mélységesen emberi mindegyik oldalról. Éppen ezért van bennem félelem és van bennem rettenetes kritikai érzékenység és aggodalom – csak a saját házunk előtt söpörve, a mi sajtónk és a mi hivatalos nyilatkozataink retorikája, logikája, a megnyugtatósnak és a terápiának azokat a lehetőségeit nem használja ki eléggé, amire itt lényegében szükség van. Különösen a mostani balkáni helyzettel kapcsolatban – azt gondolom, itt egy történelmileg rendkívül érthető és emberileg, mélylélektani szempontból szintén érthető mozgásról, folyamatról van szó. Nem beszélve arról, hogy a muzulmán és a nem muzulmán, a katolikus és a nem katolikus keveredése, tehát a hitvilágoknak a különbözősége, tudjuk a történelemből, mindig katasztrófákat és nem kommúniót produkált. Katasztrófát, azt bőven. Ugyanakkor a Balkán történelmi alakulása és a népmozgások, a kisebb fajta népvándorlások nem újak, amit most mi kortársként iszonyodva nézünk – ez már hányszor és hányszor megtörtént. Itt az észak–dél mozgás olyan, hogy alulról egy iszonyatos, militáns nagy erő, a török, nemcsak vérségileg, biológiaiilag törte meg, kultúrájukban hátráltatta ezeket a népeket hosszú időre – egyúttal azonban pozitív és gyönyörű értékeket, kvalitásokat is kiemelve és kifacsarva belőlük –, hanem örületes tanítást kaptak abban, hogy az autonómiájuk veszélyeztetve van, és milyen iszony az, hogy amit mi csak százötven évig éltünk át és máig nem tudtuk kiheverni, azt maga a szerbség és a többi balkáni népség századokon keresztül viselte. Most én csodálkozom azon, hogy egy mentálisan más dimenzióban gondolkodó átlag balkáni ember ezen máról holnapra nem tudja túltenni magát? Nagyon igazságtalan volnék. És éppen ezért félek, hogy ennek az egész tragikus, és tényleg Európát is fenye-

gető marakodásnak a lecsapolását nem végezzük egészen jó retorikával, és nagyon sokszor hajlik a retorikánk afelé, hogy ebben az önmagában is mély, mindkét oldalon rendkívüli emberi drámában, csak egy helyen keressük a felelőst. És Magyarország számára, a mi nemzetpolitikánk számára, emberi hozzáállásunk legvégletebb hibáját akkor követjük el, amikor a hibázásban a hangsúlyt ide vagy oda akarjuk tenni. Az állásfoglalásnak az ítélkező, értékelő motívumait azonban, amivel nagyon is sokszor találkozunk a magyar sajtóban, a médiában, rendkívül veszélyesnek tartom. Nem beszélve arról, hogy nemzetpolitikánknak kezdettől fogva nagyon tárgyilagosan kellett volna és kell ma is felismernie azt, hogy bármerre is fordul a balkáni kegyetlen sakkjátszma, a geopolitikai, történelmi szituációkat, adottságokat megváltoztatni nem tudjuk, és akárhogy is alakulnak majd a dolgok, úgy tűnik – és ezt a reálpolitikának fel kell ismernie – annak kimenetele egy, valamiképpen újrateemtődő, egy új formátumú Szerbia lesz. Azt hiszem, nem kell különleges politikusnak lenni ahhoz, hogy belássuk, a mi – a jelent és a múltat is figyelembe vevő – kapcsolatépítési és stratégiaépítési eljárásunk mit követel.

– *Európa peremvidékeinek népei minden bizonnyal elégedetlenek a saját provincializmusukkal. Azzal, hogy nincsenek a centrumban. És ezért állandóan domináns patternnel rendelkező kultúrákkal keresik a kapcsolatot. Bár az itt élő népek mindig akkor voltak erősek, amikor szövetkeztek, és tanulni mentek egymáshoz. Nádás Péter fejtette ki, hogy tapasztalata szerint egy német, vagy egy francia, nem kommentálja, amit mond, mert a lehető legtermészetesebbnek tartja, hogy a kultúráját az utalások szintjén is ismernünk kell. De egy holland mindig kommentál, figyel, hogy értem-e az utalásait, és udvariassága így kíváncsiság is, mert egyszerre mér meg minket is, meg méri magát is. Jobban meg tudjuk érteni egymást. És ez a magatartás lehetne az etnikai háborúk és hidegháborúk utáni békés együttélés szellemi alapja. Mi az, ami a kis kultúrák, a kis népek, nemzetek számára olyan ellenállhatatlanul vonzó a nagy, patternnel rendelkező kultúrákban?*

– Ez nagyon komplex kérdés, a *Pattern és izoláció* című tanulmányomban hosszabban foglalkoztam ezzel, történetileg, politikailag és kulturális szempontból. Nehezen tudnám összegezni néhány mondatban: a kultúra és a történeti alakulását csak úgy lehet érzékelni, felfogni, értelmezni, ha tudomásul veszem azt, hogy mint minden folyamatban, legyen az bármilyen, még ha az anyagi világot is veszem, valamilyen erő, valamilyen összetétel, csoportosulás felülkerekedik. Ez az univerzumban, a létesülésben, a működésben benne rejlik – majdnemhogy azt mondhatnám – ontológiai elv. Miért csodálkoznánk, a történelem, amely embersejtek, óriásmolekulák összetételéből és azok hullámzásából áll, az miért mutasson mást? Azért, mert én kortikális dominanciában valahogy följebb nőttem, bár sokszor az az érzésem, nem tudom, mennyiben nőttem fölé a Neander-völgyinek, és nem tudom, mennyi-

ben nőttem fölé egy okos állatnak. Egy lónak. Nem beszélve egy csodálatos nagy, öreg vadkörtefának a bölcsességéről, amely tudja, hogy nem kell elmenni, ott marad egy helyben, és úgy uralkodik a tájon. Tehát felülkerekedik valami, ami bizonyos korokban egyfajta normaevideenciává válik. Mint ahogyan a görög korban egyfajta görög logika a világnak az érzékelésében, a megragadásában – amit nem kellett külön magyarázni – evidenciává lett, és felszívódást provokált, és a készséget a felszívódásra önként adták feléje. Később felváltotta a más, akkor a rómaiak jöttek. Tehát ez egy ritmus. És ez ma is megvan, az utóbbi egy vagy két század európai történelme is egy ilyen kultúrát meghatározó kor – kultúrát meghatározó evidenciák alakulnak ki, és az azokhoz való valamilyen benső párhuzamosításunk – természetes dolog. A méretekben benne rejlő egyensúlykeresés: egy óriási nagy tömeggel szemben én mint egy kisebb tömeg keresem – a kettős vonzás törvényének világában – azt az optimumot, ami leginkább megőriz engem, de egyúttal figyelembe veszi azt a vonzást is, amit az a nagyobb tömeg tesz. Teljesen kiiktatni nem tudom, mert akkor a szónak a legközönségesebb értelmében és mindenféle értelemben, önmagamat a kirekesztés és a provincializálódás állapotába hozom. Tehát önérdekem ellen való. Világos tehát, hogy ezt fölismerve egy kisebb tömegű test jobban kell hogy igazolja magát, mert ez nem olyan evidens. Erre céloz Péter, és teljesen igaza van, mert egy angol pontosan tudja, hogy a jóisten is angolul beszél, tehát miért tanuljon más nyelvet. De egy holland már sejti, hogy nem hollandul beszél – bár itt Közép-Európában hadakoznak akörül, hogy vajon a paradicsomban dákul vagy ósmagyarul beszéltek-e, de mindez tévedés; egy nagyon hosszú és magas tanulmányt olvastam egy XVII. századi szövegben: flamandul beszéltek a paradicsomban. Flamandul. Szóval, vigyázzunk, mert vannak esélyes partnereink. Viszont ezzel a térséggel kapcsolatban, amely kénytelen volt a história szorításában megfelekedezni – sajnálatos módon – arról, hogy volt időszak, amikor – és éppen Magyarország feledkezik meg erről, legalábbis nagyon nehezen tudja magában föl-emplényezni, fölforrósitani azt a dolgot, hogy például a reneszánsz korában – én most nem azt mondom, hogy Európát meghatározó norma, evidencia voltunk, de paritásban voltunk az Európát meghatározóval. S nem lehetett bennünket ebből az összefüggésrendszerből kiiktatni. S ennek a térségnek pontosan ez a fluktuálás a drámája, hogy hol Európát szuggeráló és azzal paritásban létező terület volt, hol pedig a Nyugat által, vagy a Kelet által kirekesztődött. A fal, a vasfüggöny nem új. Csak mindig másnak nevezték ezeket a vasfüggönyöket. De ez a vasfüggöny, mint a színházban, nagyon sokszor lezuhant. Tehát ha mi jól ápolt identitással és múlttudattal, és nem a misztika és mitologizálás felé hajlóval, hanem a realitásokat figyelembe vevő önértékelés vonalán gondoljuk újra végig magunkat, most, a kétezredik évre, akkor egy fantasztikus tárházat találjuk meg a saját múltunknak, és nem csak

mi, a csehek éppúgy, mint a románok és a szerbek, csak a történelmi tevékenységüknek egy másik területén, más jellegzetességű értékvilágokat hordva ki, amely jellegzetességek ezen az éppen sokszínűségében iszonyatosan gazdag térségen belül sem hozhatók teljesen egy kalap alá. E sokszínűség furcsa aurája az, hogy nagyon nehéz meghatározni, hogy ez Közép-Európa, csak érdekes módon, a gyakorlatban tudjuk, hogy itt aktivitás van a sokszínű arc vonásai között. Mintha egy olyan szíami testvércsaládról volna szó, amelyik külön arculatokat, érzelmeket mutat. Mint ahogy a szíami testvérek között szokott lenni. Egy testük van, és ennek ellenére – ez a csodálatos, ez a szkizofrén, ez a termékenyítő, ez a csoda itt ebben a térségben – ez nem olyan különbség itt közöttünk, mint Európában, mert Nyugat-Európa sem homogén. Én, aki nem odavaló vagyok, azonnal észreveszem, hogy ez skandináv valami, vagy németalföldi valami, ez francia, ez mediterrán valami, a hispán Ibéria megint valami más. Ők is pluralisták ebből a szempontból. A miénk azonban mégis más, mert itt összefonódottabb a test. Egyszerűen geográfaiilag. Mert Nyugat-Európa históriája, mentalitása eltérő, skandináv mentalitás, ibériai, nem beszélve a szigetvilágról, Angliáról, szét vannak szórva. Mi egy hónaljban, egy süvegben, egy marokban vagyunk összeszorítva valamennyien, mint szíami testvérek, azzal a sokfejű arcunkkal. De ezt a testet, amely e sok szíami fejet összetartja, nem tudjuk szétrombolni, mert ez egyszerűen adva van a földben. És mi ezt a földet annyi egymásba hatoló gyökérrel szőttük át, hogy ember legyen a talpán, aki mindezt kibogozza. Ennek egy minidramája, iszonyata történik ma Boszniában. Mert a boszniai szerb vezető nyilatkozata, hogy annak a három nemzetnek egy államkeretbe való beszorítása maga a pokol, erősen vitatható. Azok, akik ott élnek, nyilván emocionálisan is jobban le tudják mérni, hogy ez így milyen mértékben igaz. A svájci és néhány olyan példa mutatja – persze más érzelmi töltésű történelemmel, mint az övék, és más vallási különbségekkel –, hogy meg lehetne találni a megoldást. Én erre csak mint ember szomorú szívvel mondom, hogy rettenetesen szomorú lenne, ha ezt földi históriánk, nyomon követhető földi históriánk második évezredének a végén nem tudnánk megoldani.

– Közép-európai szemszögből nézve mit jelent ma a nemzet? Egy új nemzetfogalom esetleges kidolgozása során mit kellene elsősorban szem előtt tartani?

– Az előbb beszéltünk arról, hogy a történelemben kialakult és később csődbe jutott nemzetállam nem továbbvihető. Ha pedig nem továbbvihető, akkor mind emocionálisan, mind intellektuálisan szervezett kigondolásában új formátumokat kell keresnünk. Világos, hogy – és ez a szkizofrén a mai fejlődési szakaszban – technikai, technológiai, politikai, érzelmi adottságokból kiindulóan is van egy nagyon erős trend, amelyik az egymásba integrálódásnak a vonulata, és ezt a századot ez a trend történelmileg is meg fogja határozni. Hiszen minden felemelkedő gondolat e felé visz, leszámolás az

autonómiák értelmezéseinek a tagolódásával, és a nagyobb egységeknek, a föderációnak mint kategóriának az újragondolása és az egymásba integrálódásnak a tendenciája. Ez észrevehető. Csak, mintegy démoni utóajándékként a fasizmusnak és a hitleri próbálkozásoknak, olyan mértékben adatott újra reneszánsz-Hitlere a fajtisztaságnak, a homogenitásnak, a nacionalista gondolatnak, hogy ez a két trend pillanatnyilag tulajdonképpen egymásnak nagyon ellentmondva akar érvényesülni. És innen van ez a politikailag szinte megoldhatatlannak látszó patthelyzet. Ebből a kiút valóban csak az lehet, hogy a politikai, úgynevezett hatóképes függetlenségnek bizonyos mértékű leépítésével a nemzetfogalom szublimálódik valamilyen formába – tehát a tradícióknak, a szellemi hagyományainknak, kultúránknak nemhogy a védelme és kiélése, hanem minden eddiginél gazdagabb felvirágoztatása lesz. Tudniillik, a politikai függetlenkedés – szándékosan mondom most ezt a gyakorító alakot – szóval függetlenkedés, történelmileg nézve iszonyatos, úgynevezett nemzeti-népi energiákat emésztett fel, teljesen hiábavaló módon. Ha ezek az energiák felszabadulva, egy világérdekű, kollektív érdekű, és az ezen belül érvényesített autonómiák kulturális, szellemi csúcsteljesítményű, történelmi olimpiájába csúsznak át, akkor egy lépéssel közelebb jutunk ahhoz, amivel a holnap, a kétezredik év nemzetfogalma megfogalmazható volna. Csak sem naivnak, sem túl optimistának nem szabad lenni, mert éppen az Európából exportált kultúra, politikai gondolkodás az, amely az agresszió, az önérvényesítés gondolatát exportálta a világba, egy olyan világba, amelyik hatóképességben, technikában éppen a mi exportunk jóvoltából partnerünk, de nemcsak partnerünk, hanem versenytársunk is. Tehát ez a fajta európai export a világon, most már a globális értelemben, a glóbuszt véve tekintetbe, olyan mérhetetlenül sok, igazi autonómiát nem élvezett – de a nációnak az identitástudatát hirtelen gyorsasággal felröptette, és ezt a pszichológiából tudhatjuk, az, amit soha nem lehetett kiélni, egyszer azt ki kell élni. És itt mondhatnék nagyon közeli és lélektanilag tökéletesen érthető példákat, akár Szlovéniát, akár Szlovákiát mondom a mi szűkebb szomszédságunkból, ember legyen a talpán, aki logikailag és érzelmileg nem tudja a legmélységesebben megérteni azt, hogy egy olyan önmagát különbségében meghatározni akaró és tudó náció, amelyik az európai történelem folyamán az úgynevezett függetlenségnek, autonómiának bizonyos szintjét soha nem érhette el, és most, amikor van lehetőség, hogy sorozatban minden önmagát megvalósítani akaró eufóriába belefuthat – hát gondoljunk csak mi magyarok bele a helyzetbe, hogy ellen tudnánk-e állni egy ilyen kísértésnek? A saját rezon ellenére is esetleg. Távlati rezonra gondolok. Tehát nem szabad optimistán nézni ezt az előbb nagyon is idealisztikusan felfejtett nézetet, én mint író, elvileg másban nem hihetek. A többit mind kompromisszumként, átmeneti bukdácsolásként kell megítélnem, ami persze faktum, és mint

minden faktumnak, ereje van, lehet, hogy a gyerekeink élete rámegegy, de ha megkérdezzük, hogy én elvileg, gondolatilag és perspektivikusan az emberi fajnak, az emberi fenoménnek mit kívánok és milyen históriát, csak ebben az irányban tudom elképzelni. Kizárólag. Ez nem romantika, nem idealizmus, hanem bizonyos optimálisnak ígérkező alternatívának a végiggondolása.

– A bábeli zűrzavarból, etnikai hidegháborúból Ön szerint milyenek a lehetséges kiutak? Elképzelhető-e egy olyan meglehetősen békés világ, amelyik sokszínű köntöshöz hasonlítana, és amelynek különböző részei kifejezhetik saját kulturális identitásukat? És miféle közös fonalból szöhető meg ez a köntös?

– Bármennyire is furcsán hangzik, amire én voksolnék, az mind ellentmondás volna. Tudniillik, a kibontakozást, amely egyfajta általános lecsillapodás, az uniformizálódás egyfajta nemesebb kategóriája, tehát ami nem kényszerrel uniformizál, hanem önkéntesen, a belátásos szabadságnak a kategóriájába próbálja földrészenként is, az univerzum méretében megfogalmazni magát, azt semmiféle, általunk tökéletesen agyonismert és számunkra kiábrándítóvá tett kampány és tömegmozgalom létre nem hozhatja. Azt, hogy tulajdonképpen jobban hasonlítsunk egymásra. Az én hitem az, hogy az a demokratikus pluralizmus, a belátásos szabadság légkörében funkcionálni kezdő demokrácia, amelyik lehetővé teszi a sokféle kis csoportok működését, amely nem abban éli ki magát, vagy nem azt tűzi ki célul, hogy imperialisztikusan a felülkerekedés ösztönét táplálja magába, hanem mint a szép és békés turistaösvények, hogy magyarországi példát mondjak, amelyik mindegyik a Kékesre akar feljutni. De ezeknek a turistaösvényeknek – az egyik kék, a másik zöld – ezek mindegyikének megvan a maga kanyargó világa és az ezzel együtt járó szépsége, és az ezzel együtt járó panorámakép-különbsége. Fantasztikus hozadék van annak, ha egy Kékes-csúcsra – amit mindannyian akarunk, nevezhetjük békének, a hívő hajlandóságából nevezhetjük istennek, nekem teljesen mindegy, hogy minek nevezik – tehát ha valaki fölér a csúcsra, sokkal gazdagabb homogenitással fogja fogadni, látni, tudni a teljes panorámát, és fogadni magát a csúcson. Tehát én a kiscsoportok, az egyéni, belső megigazulások és szerveződések szabadságában hiszek, amely önmagát akarja megvalósítani, és nem felülkerekedni a másikon. Ebben látok egy olyan lehetséges érintkezési pontot, melyet az ember visz, ha hagyják, és ezek a kiscsoportok óhatatlanul emberszabásúbban fognak gondolkodni. De ezt megint nem a romantika, az idealizmus mondatja velem, hogy az ember jóságra meg nem tudom mire született, de valószínűleg van egy statisztikai átlag az emberiségben, és ez a statisztikai átlag nem azt mondja, nem arra mutat, hogy mindenáron pusztítani akarok. És ehhez a kiscsoportok és az egyéni belső utak nagyobb garanciát, ígéretet helyeznek kilátásba számomra, mint ahogyan bizonyos agytrösztök, jókirályok, jódiktátorok, jóanyámkinják kigondolják, és az egész emberiség vonatát beállítják egy sínparra. Nem hi-

szek az „egy sínpárban”. Sok-sok turistaútban hiszek, amelyek, ha emberszabásúak, akkor egy Kékesük van.

– *A félelem és a demokratikus lelkület közötti összefüggésről már Bibó István is írt. Bibó tanulmányára Ön is többször utal írásaiban. Milyen nemű, milyen fajta félelmeket, szorongásokat észlel napjaink megbolydult társadalmi közegében?*

– A Bibó-féle félelemmeghatározás implicite, indirekt módon tulajdonképpen a félelem mibenlétének két kategóriáját különbözteti meg. Először is a félelemnek, amelyről az ő interpretációja, magyarázata, mint politikai íróé és elemzőé szükségképpen leválik, van egy olyan formája, amely egyszerűen az emberi fenomén létezésébe beleírt dolog, ami egyúttal egy megfoghatatlanul szükséges iszonyat és szépség, ami egyáltalán a létezéssel jár együtt. Az újkori és túlpolitizált ember és társadalom, különösen a mi társadalmunk, egyszerűen a félelmet is egy alacsonyabb, egy mindennaposabban megragadható szintre hozta le: a politikailag is meghatározott életkörülményekből is adódó érzésváltozatosságnak a spektrumában helyezkedik el a félelem. Éppen ezért nagyon is érdekes a szóhasználatnak az az általánossága, hogy erre a modern kori érzületszövedékre messzemenően nem, vagyis nagyon ritkán használjuk a *szorongás* szót – mert a félelem vagy a félelemkeltés mindig nagyon is célirányos, tárgyasítható, megfogható valami, és mi ebben élünk. Nem szorongásban élünk, vagy élünk, többé-kevésbé tulajdonképpen ma is, mert ha az átlagembert is megkérdezzük, nem arról a szorongásélményről számol be, amelyet egy Kafka-típusú és -érzékenységű ember vagy polgár érez – nem, ő célirányosan fél, célirányos megfélemlítés következtében. Érdekes ennek a kérdéskörnek az irodalmi vetülete. Mindezek a körülmények automatikusan meghatározzák ennek az érületnek az emberi vagy a társadalmi életbe való beépülését, ezentúl pedig a történet bonyolítását – félelem tehát, és nem a szorongás. Tehát az irodalomban megjelenő ilyen érületnek a cselekményben, a szituációban, egyebekben való feldolgozása ezt a fajta félelmet ábrázolja tulajdonképpen, és ebből táplálkozik. A Kafka által a legklasszikusabban fémjelzettnek vehető szorongásirodalom bizonyos avantgárd, vagy nagyon sajátos irányokban megszületett műveket jellemez, de nem lehet azt mondani, hogy általában a mai irodalomnak ez volna az igazi mozgatója. De a félelem az változatlanul.

– *Bizonyára sokat töprengett annak idején, metaforikusan szólva, a cenzúra utáni világról. Hogyan képzelte el ezt a világot akkor, és miben tér el leglényegesebben az akkori elképzeléseitől a mai állapot?*

– Faramuci módon tudnék első ugrásra válaszolni erre a kérdésre, de inkább arról beszélnék, hogyan éltem meg az abszolút cenzúrát, és hogyan tettem elviselhetővé, illetve, hogy milyen filozófiát és magatartást dolgoztam ki a magam számára. Abban az időben, sosem felejttem el, állandóan ott volt egy – már többször elmondtam, de elmondom most is – a magam számá-

ra gyártott aforizma, vagy figyelmeztetés, amit most lassan mondok: *nagy önuralom kell hozzá, hogy az ember vissza ne éljen a korlátozások adta végtelen lehetőségekkel.* Ezt tulajdonképpen az a közérzet szülte meg bennem, hogy az a parttalan szabadság, amire a hallgatással, silenciummal ítélték – amire általában a diktatúra ítéli a gondolkodó vagy alkotó embert – fantasztikus, parttalan távlatokat nyit meg. De ezek a parttalan távlatok egyúttal csapdák is. És amennyiben én kommunikációképes, emberérdekű, közösségérdekű, tehát partnert kereső ember akarok maradni a magam abszolút szubjektív – jogosan szubjektív – autonómiájával, egyfajta egyensúlyt kell keresni. Tehát a partokat nem úgy kell elfogadnom és felfognom, hogy azok számomra meghatározhatók, hanem az én belső felismerésem folytán a saját autonómiámból én magam teremtem meg őket. És itt van az a pont, amit nagyon nehéz elérni, és ha elértük, akkor talán maradandót tudtunk adni, bármi vesz körül bennünket, bármilyen négy fal és bármilyen börtön.

– *Egy kiváló szerb költő – még a hatvanas évek elején – feltette a nem csak retorikus kérdést: vajon tud-e majd a szabadság énekelni úgy, ahogy a rabok énekeltek róla...*

– Egész bizonyosan nem. És ez a léthelyzetünkbe beírt, belerovátkolt szomorú dráma. Nem véletlen, hogy egy Radnóti mikor szárnyalt a legmagasabbra. Nem véletlen, hogy az öröm, azon a hőfokon és esztétikai értékeségének abban a magas régiójában szinte sehol az irodalomban megszólalni nem tud, mint a tragikum, a kétségbeesés, és az emberi fenomén számára megoldhatatlan perspektíváknak a csodálatosan sugárzó, szép panorámája. Ezt kifejezésben, megfogalmazásban – itt van a tragédia – mintha magasabb szinten tudnánk megjeleníteni. A zártságban, a szorítottságban jöhet létre, mint kagylóban a gyöngy. Úgy látszik, kell a kagyló hozzá.

– *Susan Sontag jó néhány évvel ezelőtt egy alakulófélben lévő közép-európai irodalomról írt és beszélt. Danilo Kiš, Kunderát és Konrádot jelölte meg, mint legjellegzetesebb képviselőit. A latin-amerikai irodalmi bum után közép-európai irodalmi dominációt jósol. Hogyan áll Ön szerint ez a dolog? Kialakult-e egy ilyen értelemben vett közép-európai irodalom?*

– Amint mellékesen megjegyezted – a kérdéssel kapcsolatos kiegészítéssel – az a dél-amerikai irodalom, amely sorozatban kapott elismerést, Nobel-díjat és egyebet, de nemcsak ezt, hanem spontán világerdeklődést, egyfajta éhség kielégítésének a produktumát tudta létrehozni. Most emögött mi van? Társadalmi létfeltételekből és a tradíciók mélységéből adódóan ezekben az években, évtizedekben, különösen Európa számára és az európai eredetű amerikai szellemi élet számára is – hiszen hosszabb folyamat volt, míg Amerika a maga hangját megtalálta és elkötötte a köldökzsinórt, elszorította az Európában keveredő kultúrák olyan mély természetességét és robbanó, barbár érzékenységgel tudott megszólalni az emberi problematikánkról, és

mindent kétségbe vont, ami lassan-lassan, már az alexandrinizmus finomságaiba beleszápadó európai és fehér emberi irodalom, az úgynevezett világirodalom, kétségbe vont tulajdonképpen mindent, ami ha most szépirodalomról beszélek, valahogy az anyaöl közelségét igényli, a cselekmény, a szituáció, a figura. Ezeknek a hitelét a maguk végtelen finomodásával tulajdonképpen megkérdőjelezte, oly mértékben absztrahálta, hogy uniformizálódott, és egyfajta rendkívül vájt fülű érdektelenséget, magyaráz, néha, és nagyon sokszor unalmat, monotonitást tudott teremteni. Volt az európai irodalomnak egy pillanata, mégpedig az orosz forradalom után, amikor a Szerapion-kör létezni tudott, és igazi értékeket, méghozzá micsoda értékeket volt képes kihordani, tehát abban az időben volt egy európai nemzetközi folyóirat, Franciaországban szerkesztették. Pilnyak volt orosz részről a szerkesztője, és meg kell mondanom, Vajda Lajos festőművész párizsi tanulmányútján sok számot megszerzett, és végül a család nekem adta megőrzésre, így át tudtam tanulmányozni. Ennek a harmincas évekbeli folyóiratnak a leggazdagabb, a dél-amerikaihoz hasonló, átütő erejű, barbár érzékenységet sugárzó darabjait majdnem mind ennek az Oroszországnak ma már szinte ismeretlen szerzői írták. Akiket elsöpört aztán mindaz, amit tudunk. Tehát én azt gondolom – és pár évvel ezelőtt valahol le is írtam ezt – hogy Európában valóban ez a térség az, amelyik emocionálisan, tradicionálisan, termékenyítő társadalmi elmaradottságával még olyan tartalékokkal rendelkezhet, amilyenekkel már a franciák, németek, angolok kevésbé. A túlfinomultság magasiskolájának trapézmutatványait produkálják, de ezt a fajta közvetlen, harsány, barbár érzékenységgel berobbanó valamit, ezt nemigen tudják produkálni. A mai francia irodalom rendkívül vájt fülű és nagyon nívós, mindent tudnak, amit tudni lehet, csak valami okból nem vagyok eléggé érintve tőle. Persze, ez nem jelenti azt, hogy egy-egy alkotó ki ne ugorjon, ki ne ugrott volna – most az átlagról beszélek, egy irodalmi átlag nívójáról –, és ilyen értelemben Közép-Európában is benne látom ezt a lehetőséget változatlanul – a megszerzett szenvedés, a megszerzett emberi historikumnak a végtelenségei és a még kezünk ügyében lévő, a még elérhető, egész közel lévő ilyen lehetőségei folytán –, hogy egy következő periódusban valóban olyat adjon Európának, ami harsány lesz, és valamilyen kulturális nívóevidenciává tud lenni. Tehát meg tudja frissíteni mindazt, ami érzésem szerint Európában az alexandrinizmus felé hajló.

Az interjú 1993-ban készült Kisorosziiban

Az emocionális töltésű térségek

Jegyzet a beszélgetéshez

A kérdések megszólítottja nem hátrál ki teljesen a beszédrendből, de egy gondolatnyi időre megállítja a Mészöly-diskurzust, amikor a saját közép-európaiságát az identitás alakulásában közrejátszó magatólértetődőségek tényszerű közegeként kezeli. Véletlen természetességként – természetes véletlenszerűségként. Egy jelentékeny szemléleti mozzanatról van szó, amelyet a különböző térvonatkozások minősítő jelentéseit kétségbe vonva teljesít ki: „Igazán akkor gyengülök el mindig, amikor azzal találkozom, hogy egy bizonyos tájat, egy bizonyos földdarabot, egy ember, egy személyiség fémjelez és minősít, és nem fordítva. Amikor például az Ormányságról Kiss Géza jut eszembe, ez mindig elgyengít, és az az érzésem, hogy magyarságtudatom vagy magyarságérzésem felforrósítását, emocionálissá tevését nem is tudom másképp elképzelni.” – mondja.

Az idézett mondat, variáns-funkciót öltő ismétlődéssel, intertextuálisan is kiszélesíti a beszélgetést, és így gazdagabb, tágabb léptékű lesz. A *Műhelynaplókban* (Kalligram, Pozsony, 2007. 882.) – 13. napló [Zsebnaptár 1987] – található az előbbinél is határozottabb bejegyzés: „Történelmünk folyamán nem a hely minősítette az embert, hanem az ember a helyet. (Wesselényi M. Zsibó, Bod Péter Magyarigen; Kiss Géza, borongós Ormánység.” A kapcsolódó lábjegyzet egy további szövegvariációhoz utalja az olvasást, az Apollon 1993/1. számában megjelent *Érintések* című publikációhoz.

Egyetlen térszemléleti verzió csupán, és újra kell gondolnunk, milyen jelentésszerkezeteket is mozgósít az életműben a „táj szuggesztíója”, a térség topográfiája, a helyek szelleme, hogyan helyezkednek el a térbeli dimenzió hatástörvényei a történelem- és identitásdöntő erők körében? Hogyan és mikor jelenik meg az ember „términősítő” szerepe szerinti paradigma, illetve a „földrajzi” miliő determinizmusa a történelem értelmezésében? Mindeközben újabb olvasásunkban, némely korábról ismert szövegegyeségek to-

vábbi kérdéseket tesznek fel, az iménti elképzelések vonatkozásában. Nincs itt mód, de talán szükség sem arra, hogy hosszasan idézzünk, egy érzékeny példa is elegendő: „Tény mindenesetre, hogy elsősorban a természet, a táj szuggesztíója volt az, ami rávett az írásra, és nem az a társadalmi közeg, amelyben éltem. [...] Egy táj mindig némán közli, amit akar, egyszerűen és közvetlenül a dolgok ontológiájára hivatkozik. És inkább csak eltűri a történet, a történelmet, amelynek színpadot ad. És mindenekelőtt az atmoszféra az anyanyelve.” (*Érintések*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980. 249.).

Amihez az interjúbeli gondolkodás erősen kötődik, az egy paradoxálisnak mutakozó, lokális kozmopolitizmus. Nem más ez, mint a „világteljességhez” való tartozás igényének egy sajátosan röghöz kötött változata: a szélesebb körű téri tájékozódás esélyének fenntartása, a szellemi meggyökerezettség hiányával társuló fizikai helybenlét. Amolyan kötetlen kötődés, amelyben szinte végtelen természetességgel tágul ki a horizont, de a feltáruló, „távoli világban” a látópont, a látótér tájai látszanak sokkal tisztábban, élesebben. A nemzeti hűséget nem a territóriumhoz való ragaszkodás jelenti, a táj, a földdarab nem minősít, de hollétünk, így a pusztá tényként kezelt közép-európaiságunk is, állapotbeli kötelesség. A térbeli létpozíció nem egyéb, mint „tudomásulvétele, komolyan vétele annak a *véletlennek*, hogy én mi vagyok”. Térben megvalósuló helyét, valahova tartozását állapotbeli kötelességként érti a beszélő, és távol kívánja tartani a misztifikáció, a mitizáló egyszerűsítés, a rituális körülrajongás minden formájától. Úgy tűnik, a mítosz és realitás viszonyára reflektáló mondatai készek vitába szállni a legszélesebb kiterjedésű mitológiai képzetrendekkel is. Állapotbeli kötelességünk, láttuk, hogy megbízható „múlt-tudattal, és nem a misztika és mitologizálás felé hajlóval, hanem a realitásokat figyelembe vevő önértékelés vonalán gondoljuk újra végig magunkat”.

Mészöly Miklós, némi módosítással ugyan, de újramondja az *Érintések* egyik szellemesen kiélezett mondatát, amelyben a korlátok közé szorított, de éppen ezért nem-szabadsághiányos én a következőképpen gondolta végig önmagát: „Nagy önuralom kell hozzá, hogy az ember vissza ne éljen a korlátozások-adta *végtelen lehetőségekkel*.” Mindenképpen el kell olvasnunk a sok helyütt idézett alapmondatot Rádai Eszter kérdésére adott válaszként is: „A diktatúra nem játszik hamis játékot. Ott minden egyértelmű, nyilvánvaló, és nagyon szűken és szigorúan vonja meg azokat a határokat, amelyek között a személyes szabadság igényei meg tudnak valósulni. Ezért a diktatúrának olyan szabadságalternatívája van, amit én valamikor az ötvenes években az íróasztalom fölé kiírtam nagy betűkkel, hogy »Nagy önuralom kell hozzá, hogy az ember vissza ne éljen a korlátozások-adta *végtelen szabadságokkal*«. Tudniillik ez a belső szabadság, amit a diktatúra ilyen formában előhív az emberből, nagyon csábító csapda is, hogy egy olyan határig feszítse ennek a

különös szabadságnak a kereteit, amivel esetleg már lerombolja a kommunikációnak azokat a szabályait, amelyek a művészetet éltetik. Vigyázni kell, hogy ne váljon az egész magánérdekű belső játékká, tehát iszonyatosan résen kell lenni.”

Egy korábbi érintés-szöveg kiasztikus retorikával, keresztlépésben juttatja kifejezésre az iménti gondolkör ellentmondásos mozgásformáját: „Függőségeimben fogom felismerni a szabadságomat. Noha sokkoló, mégis észrevétlen az átmenet a szabadságom rabsága és a rabságom szabadsága között. Igazában az egyik sem tiszta képlet, egymásra másolódnak” (*Érintések*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1980. 194.).

A beszélgetés alaphelyzetéből adódóan az interjú (a megsokszorozódott információk tere) csak rövid problémafelvetést, problémamegközelítést kínál, ennek ellenére itt több lényeges gondolkör is kikristályosodik. Egy olyan ember beszél, aki igyekszik elkerülni, hogy bármely mozzanatában is reflektálatlanul telepedjen rá a világ, a dinamikus múlt, a mozgó jelen. Mindvégig kitapintható egy öndefiníciós mechanizmus működése, a legsemlegesebb tónusú mondatokat is színezi némi szubjektivitás, disztíngvált én-felmutatás. De, s ezt nagyon lényeges megjegyezni, mindig körültekintően mérlegel, sohasem fogalmaz meg a jelenségeket rövidre záró következtetéseket, ítéleteket. Mozzanataiban polemikus, de mérsékelt retorikájú beszéd ez. Az egyéni értelmezésen átszűrődő kulturális és történeti tudás alakítja, a nacionalizmusok történeti kritikájának ismerete, a politikaelméleti mítoszok, a nemzetállami ideológiák ismerete, vagy éppen a kisközösségi demokráciák iránti bizalma. A köznapi szenvedélyeknek és elfogultságoknak nincs nyoma, olyannyira nincs, hogy még a voltaképpen elutasítást is megértő mondatkonstrukciók közvetítik.

Amikor a balkáni történeket teszi az értelmezés terepévé, párhuzamos és rivális paradigmákat állít fel, s jól mutatja a megértésre és a másság elfogadására való készségét, hogy mindegyik oldalról mélységesen emberi tendenciát érzékel. Az életvilág megtapasztalásának emocionális viszonyait hangsúlyozza, emocionális töltésű történelmi térségekről beszél. Abból indul ki, hogy a sajátságos balkáni időszerkezetben a szellemi régmúlt kulturális tényyszerűségei még mindig nem jelentésküliek. A kultúra nem felejt, a múlt jelenné válásával a századok beszélnek hozzánk, a történelem gyakran ismétli önmagát a térség sajátságos jel- és jelentésszerveiben. A beszélgetés-jelen kaotikusnak mutatkozó eseményeit évszázados folyamatok fejezeteként képes érteni és megérteni. Mint megfogalmazást nyer, a félelem, az aggodalom és egy „rettenetes kritikai érzékenység” működteti a mélylyi gondolkodást. A megszakított történelem következményeként más dimenzióban gondolkodók iránti megértő kritika hangjai ezek. Ennek az értelmezői magatartásnak van egy napi politikai összetevője is: felfedni a megoldatlansá-

gok mélyebb természetét, és nem elsikkadni hagyni a megközelítés retorikai lehetőségeit – a kizökkent idők visszazökkentése nem lehetetlen, a fenyegető mozgások a kapcsolatépítés gesztusával ellensúlyozhatók.

Mіндеzen túl érdemes felidézni, hogy a közép-európai megszenvedettség (a félelem, a szorongás ilyen értelemben külön elemzést érdemelne) irodalmi produktivitása is visszatérő módon foglalkoztatja a megnyilatkozások alanyát, egy barbár érzékenységű friss, harsány irodalom lehetőségeit és jövőjét látja meg benne, „a megszerzett szenvedés, a megszerzett emberi historikumnak a végtelenségei, és a még kezünk ügyében lévő, a még elérhető, egész közel lévő ilyen lehetőségei folytán”. Nem lehet véletlen, hogy e szöveghelyet illetően is az újramondáshoz folyamodik, s így elképzelése egy jól érzékelhető, következetesen felépített, koherens képzetrend részeként érzékelhető. A több mint két évtizedet áthidaló gondolattöredék előzményére egy interjúban (Zsugán István készítette az *Élet és Irodalom* számára 1970-ben) találhatunk rá: „Az volna természetes, ha az új európai mitológiát a közép-európai irodalmak hordanák ki. A szenvedés jogán vagyunk – vagy kellene lennünk – felnőttebbnek minden irodalmi »algebra« okosságánál. Ha jól meggondoljuk, mi valahol egészen másutt vagyunk otthon” (*A tágasság iskolája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977. 236.).

